

FOSFOR GÜBRƏLƏRİNİN İSTEHSALI ZAMANI ƏMƏLƏ GƏLƏN FOSFOGIPSİN ZƏRƏRSİZLƏŞDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

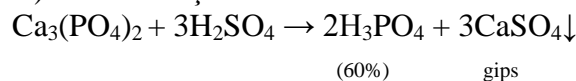
Ə.N.Qurbanov, V.Ə.Qurbanova, M.M.Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Məqalədə apatit-fosforit mineralının emalı zamanı əmələ gələn zərərli tullantı olan fosfogipsin zərərsizləşdirilməsi üsulları verilmişdir. Verilən material əsasında şagirdlərin fosfat turşusu və fosfor gübrələrinin kompleks emalı sahəsində aldıkları biliklərin sistemləşdirilməsi və dərinləşdirilməsinə, onun ekoloji təsirinin aradan qaldırılmasına aid üsullarla tanış olmalarına kömək edəcəkdir. Məqalədə fosfor gübrələrinin alınması texnologiyası zamanı əmələ gələn tullantının ikinci xammal kimi istifadəsi sxemlər şəklində verilmişdir. Fosforit mineralının nitrat turşusu ilə işlənməsinin və nəticədə tərkibində iki qida elementi (N, P) olan gübrənin alınması texnologiyası izah edilmiş, bu zaman əmələ gələn tullantının təkrar emalı texnologiyası verilmişdir. Qabaqcıl kimya müəllimi gübrə istehsalı zamanı əmələ gələn zərərli maddələrin ayrılmadan istifadə olunmasının canlılar üçün təhlükəli olduğunu elmi cəhətdən şagirdlərə çatdırmalıdır.

Müəllim kimya sənaye sahələrindən ən mühüm və əhəmiyyətli olan “mineral gübrə” istehsalı, onun əhəmiyyəti haqqında qısa məlumat verərək motivasiya yaradır. Dərstdə apatit konsentratının kompleks emalından fosfor gübrələrinin alınmasının müasir üsulları və fosfor gübrələrinə aid şagirdlərin biliklərinin dərinləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi əsas məqsəd olaraq qarşıya qoyulur. Müəllim tullantısız və az tullantılı texnologiya haqqında şagirdlərdə yeni anlayış və biliklər formalaşdırır. Mövzuya aid hesablamaların aparılmasını şagirdlərə öyrədir. Dərstdə müxtəlif əyani vəsaitlərdən, biologiya ilə əlaqəli materialdan, xüsusilə, “Bitkilərin həyatında fosforun rolu”, “apatit-nefelin” mineralının kompleks emalına aid sxem və cədvəllərdən istifadə edərək şagirdlərin fəallığı şəraitində mövzu təhlil olunur. Sxem əsasında material izah edilir və bəzi reaksiyaların tənlikləri üzərində izahat aparılır. Reaksiya tənlikləri şagirdlərin iştirakı ilə yazı taxtasında yazılır.

a) Fosfat turşusunun alınması:

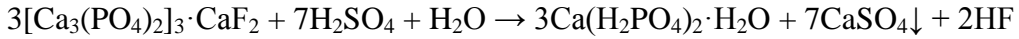
b) İkiqat superfosfatın alınması:

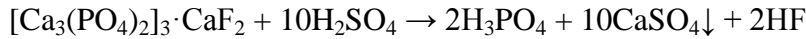
(45-50%)

Müəllim apatit mineralının emalı zamanı gedən prosesi reaksiya tənliyi üzrə izah edir:

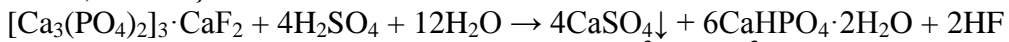
a) Flüorapatitin sulfat turşusu ilə emalı:

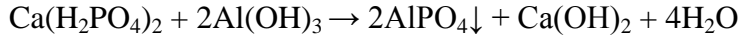
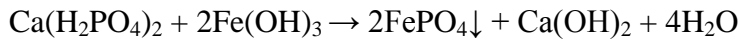
İkinci mərhələ:

b) Tam işlədikdə:

Gübrəni torpağa verdikdə, torpaqda olan Fe^{3+} və Al^{3+} ionları ilə qarşılıqlı təsirdə olur:

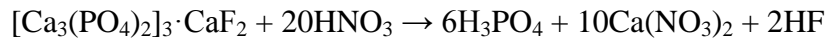
Torpaqda: $[\text{Fe}_3(\text{OH})_6]\text{PO}_4$; $\text{Fe}_2(\text{OH})_3\text{PO}_4$; $\text{Fe}_3(\text{OH})_3(\text{PO}_4)_2$; $[\text{Al}_3(\text{OH})_6]\text{PO}_4$; $\text{Al}_2(\text{OH})_3\text{PO}_4$; $\text{Al}_3(\text{OH})_3(\text{PO}_4)_2$ ilə yanaşı normal və turş duzlar da olur.

Normal duz: FePO_4 ; AlPO_4

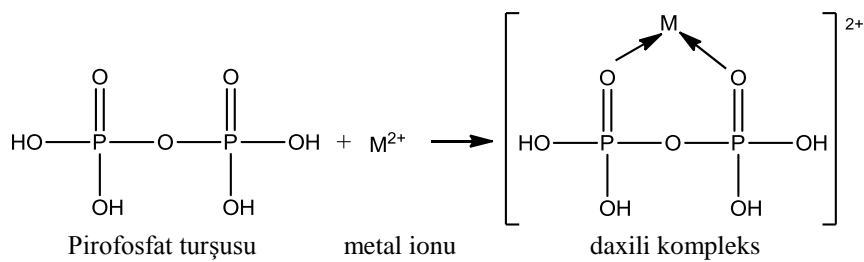
Turş duz: $\text{FeH}_3(\text{PO}_4)_2$; $\text{AlH}_3(\text{PO}_4)_2$; $\text{FeH}_6(\text{PO}_4)_3$; $\text{AlH}_6(\text{PO}_4)_3$

Dihidrofosfatın alınması iki mərhələdə gedir: 1-ci mərhələdə fosforit və ya apatit sulfat turşusu ilə işlənir; 2-ci mərhələdə ilk xammal fosfat turşusu ilə işlənir.

Akademik D.N.Priyanişnikov apatit mineralının nitrat turşusu ilə işlənmə metodunu vermişdir. Bu metodla alınan gübrədə iki qida elementi (P və N) olur və effektivdir.

Son illər pirofosfat turşusunun metallarla daxili kompleks birləşmələrindən (iondan) mikroelement kimi istifadə edilir:

Şagirdlərin biologiyadan aldıkları biliklər əsasında müəllim motivasiya yaradır. Şagirdlərin qazandıqları biliklər əsasında aydınlaşdırılır ki, xammal olaraq apatit-fosforit mineralından ($\text{Ca}_5(\text{PO}_4)_3\text{F}$ və $\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2$) alınan fosfor gübrələrinin canlıların, xüsusilə bitkilərin həyatında əvəzedilməz əhəmiyyəti var.

Müəllim əlavə edərək göstərir ki, bu mineralın emalından əmələ gələn tullantıdan çox müxtəlif qiymətli kimyəvi məhsullar — əlvan metallurgiya və tikinti sənaye materialları istehsal edilir. Hazırda sulfat metodu ilə mineralların işlənməsindən 90% fosfor, ~50% flüor və müəyyən hissə fosfogips alınır.

Apatit və fosforitin sulfat metodu ilə emalından iri tonnajlı sulfat tullantısı əmələ gəlir. Buna fosfogips deyilir və onun zərərsizləşdirilməsi aktualdır. Fosfogips — fosfat turşusu və mineral gübrə istehsalında ekoloji cəhətdən zərərli tullantı kimi əmələ gəlir və qalaqlarda toplanır. Xammalın 1 tonunun emalından 1.6 ton fosfogips əmələ gəlir. Dünya miqyasında 1 ildə 150 mln. ton, ümumi tullantının miqdarı isə 300 mln. tondan çox olur. İldə bu qədər fosfogipsin ancaq 48%-i təkrar emal olunur [1].

Müəllim izah edir: Fosfogips qiymətli xassələrə malik tullantı olub, ondan aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə edilir:

- Bütün sahələrdə istifadə olunan gipsli yapışdırıcı maddə kimi;
- Bundan tikinti üçün β -gips, yüksək davamlı maddə kimi istifadə edilir;
- Sement istehsalında;
- Xammal qarışığının yanması prosesində minerallaşdırıcı kütlədən müxtəlif örtüklər hazırlanır;
- Sement materialının saxlanma müddətinin tənzim olunmasında;
- Kənd təsərrüfatında;
- Şoran torpaqların meliorasiyasında;
- Əhəngdaşı ilə birlikdə qarışıq halında torpağın turşuluğunun meliorasiyasında
- Avtomobil yollarının tikintisində;
- Kimya sənayesində:
- Sulfat turşusunun istehsalında aralıq məhsul olan sement və əhəng istehsalında;
- Gübrə və duz istehsalında. Əsasən ammonium-sulfat, təbaşir istehsalında xammal kimi istifadə edilir [1-3].

Düzgün yanaşmamaq nəticəsində fosfogips ətraf mühitə çirkləndirici təsir edərək atmosfer havasını, su hövzələrini, torpaq-bitki örtüyünü zərərli maddələrlə çirkləndirir. Əmələ gələn toz atmosferdə olan su buxarları ilə nəmlənərək zəhərli çirkləndirici şəkildə ekoloji tarazlığa mənfi təsir edir. Fosfogipsin mənfi təsirini azaltmaq apatit mineralının dərinə işlənməsini tələb edir.

Fosfogipsin zərərsizləşdirilməsi problemi mürəkkəb və kompleks xarakterli olub, qeyri-üzvi materiallar, yüksəkmolekullu birləşmələr və polimer materiallar texnologiyası, ekologiya və ətraf mühit sahəsində biliklər tələb edir. Bir çox səbəblərdən fosfogipsdən istifadə daha aktualdır [4,5]:

- Uzun müddət fosfogipsdən istifadə və onun zərərsizləşdirilməsinə lazımı

diqqət yetirilməmiş, nəticədə nəhəng ehtiyatlar şəklində toplanmışdır;

- Fosfogipsin toplanması və ondan istifadə böyük miqdar kapital qoyuluşu tələb edir;
- Fosfogips üçün nəhəng yeraltı yamaların hazırlanması mümkün deyil;
- Köhnə yeraltı yamalarda fosfogipsin saxlanması və düzgün istifadəsi ətraf mühitə təsir edir. Burada təhlükəli hal fosfogipsin geniş istifadəsinin onun radioaktivlik dərəcəsiindən asılı olmasıdır. Bu səbəbdən bir çox ölkələrdə, ABŞ-da fosfogipsin əsas kütləsi (ildə 30 mln. ton) uzun müddət saxlamaq üçün dərin yeraltı örtüklərə göndərilir.

Fosfogips yarımdispers material olub, ağ-qonur rənglidir. Onun tərkibi qeyri-üzvi və üzvi birləşmələrin qarışığından ibarət olan birləşmədir. Suda həll olan və suda həll olmayan növləri vardır. Bundan başqa fosfogipsdə radioaktiv maddələr və nadir torpaq elementləri də ola bilər. Apatitdən alınan fosfogipsdə: CaO—39-40%; SO₃—56-57%; P₂O₅-in ümumi miqdarı 1,0-2,0%; sulu P₂O₅-in miqdarı 0,5-0,6%; F—0,3-0,4%; həllolmayan çöküntü—0,8%-dir [1].

Fosfogipsin zərərsizləşdirilməsinin bütün üsullarının çətinliyi fosfogipsin təkrar işlənməsi ilə əlaqədar olub, əlavə texnoloji proseslərdən istifadə olunmasıdır. **Texnoloji proseslər:** qurutma, neytrallaşdırma, buxarlandırma, xırdalama, termiki işləmə, turşu və ya qələvi ilə işləmə və s. üsullar ancaq texniki, texnoloji və maliyyə xərcləri tələb etməklə yanaşı, yeni ekoloji problem yaradır. Fosfogipsin təkrar emalının gələcək inkişafı ondan istilik izolyator materiallarının və effektiv reaksiya qabiliyyətli oliqomerlərin alınmasıdır.

Bu cür materialların alınması bir sıra üstünlüklərə malikdir:

- Aşağı kofisentli istilik keçiriciliyi, istilik itkisini 10-20 dəfə azaltması;
- Ondan istehsal olunan materialların havanı və suyu çox az (2-5%) udması;
- Geniş temperatur intervalında (100-150°C) istilik enerjisini saxlamaq xassəsi;
- Uzun müddət (50 ilə qədər) istilik izolyator xassəsini saxlaması, parçalanma və çürüməməsi;
- Yüksək səsudma xassəsi.

Tikinti materialları istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə material resursları tələb edir. Ekologiya məsələsi isə birinci yerdə durur. Müxtəlif tikinti materiallarının istehsalı zamanı ekoloji təmizlik gözlənilməlidir. Fosfogips tullantılarından müxtəlif sənaye materiallarının hazırlanmasında xammaldan səmərəli istifadə, alınan tullantıdan səmərəli istifadə olunması ekoloji təsiri azaldır[5].

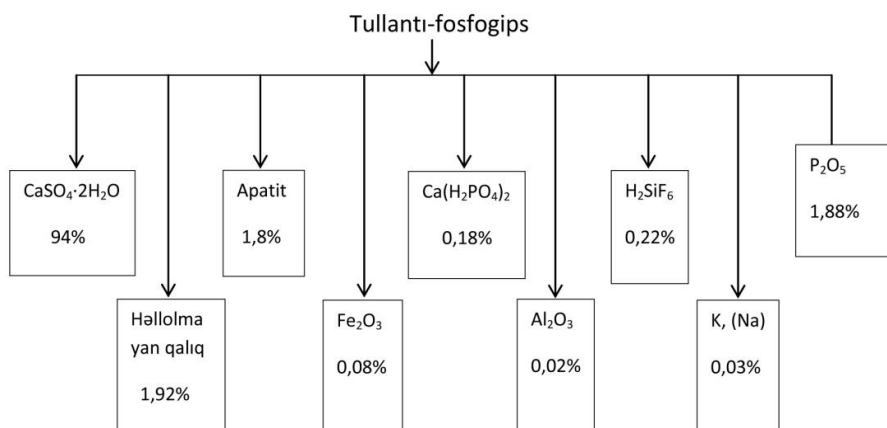
Müasir təcrübə göstərir ki, tikinti materiallarının istehsalı texniki-iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olub, bu məqsədlə tullantılardan müxtəlif sahələrdə istifadə olunması genişləndirilir[2-4]. İstehsalat ekoloji problemin həllini sadələşdirir.

Mineral gübrə və fosfat turşusunun istehsalı zamanı ekoloji cəhətdən zərərli tullantıların zərərsizləşdirilməsi metodlarının işlənməsinə aşağıdakıları göstərmək olar:

- Ekoloji şəraiti yaxşılaşdırmaq;
- Ətraf mühitin qorunma səviyyəsinin yüksəldilməsi.
Mineral gübrə və fosfat turşusunun istehsalı zamanı əmələ gələn ekoloji cəhətdən zərərli tullantıların zərərsizləşdirilməsinə aiddir:
- Əlavə işləmə tələb etməyən fosfogipsin zərərsizləşdirilməsi texnologiyasının işlənməsi;
- Fosfogipsdən aktiv doldurucu material kimi müxtəlif istilik və səs izolyatoru kimi tikinti materialı olan penoplastların hazırlanmasında istifadə olunur;
- Müəyyən davamlılığa malik yeni istilik və səs izolyatorlarının, ekoloji təmiz, yüksək istiliyə və yanmaya davamlı materiallar hazırlanır;
- İşlənmiş yeni texnoloji metodlarla tikinti materialı — blok və plitələrin istehsalında əsas xammaldır;

Müəllim apardığı mürəkkəb işləri ilə ekoloji cəhətdən təhlükəli çirkləndirici olan fosfogipsdən müxtəlif tikinti materialları istehsal olunması və fosfogipsin zərərli tullantı olmasına baxmayaraq, ondan qiymətli xassələrə malik materialların istehsalında xammal kimi istifadə olunduğunu şagirdlərə çatdırır. Verilən sxemlər üzrə fikrini əsaslandırır. Müəllim apatit və fosforitin sulfat turşusu ilə işlənməsindən alınan tullantının tərkibini sxemdən istifadə edərək izah edir və fikrini aşağıdakı kimi tamamlayır: Fosfor hər şeydən əvvəl həyat və ağıl maddəsidir. Fosfor yalnız insanlar üçün deyil, o, nəhəng miqdarda bitkilər və heyvanlar üçündür.

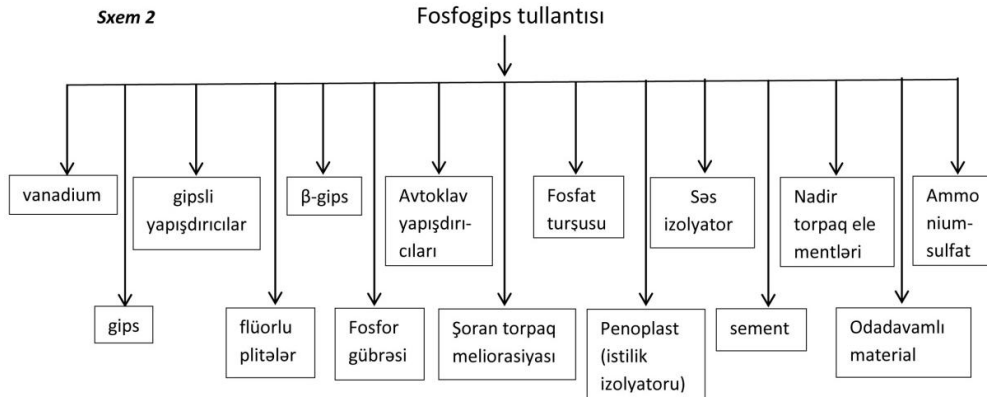
Sxem 1

Hər ton P_2O_5 alındıqda 4,25 min ton fosfogips alınır. Onun tərkibinə

sxemdə verilməyən CaO — 32,6%; SiO₂ — 0,3%; MgO — 0,2%; SO₃ — 45,8%; P₂O₃ — 0,9%; F — 0,12% daxildir [1].

Fosfogips tullantısı 2-ci xammaldır:

Sxem 3

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Б.И.Ласкорин и др. Безотходная технология в промышленности. М: 1986, с.117
2. Состояние и перспективные использования вторичных продуктов и отходов промышленности в производстве строительных материалов// Строительные материалы — 1985, №10, с.6-7
3. Г.А.Ягодин, Л.Г.Третьякова. Химическая технология и охрана окружающей среды. М., «Знание» 1984
4. Ю.М.Баженов, П.Ф.Шубейкин, Л.И.Дворник. Применение промышленных отходов в производстве строительных материалов. М., Стройиздат, 1986.
5. А.С.Ахметов, Н.В.Дмитриева. Применение фосфогипса в дорожном строительстве//Технология минеральных удобрений. Л.,1992,с.113-115.

А.Н.Гурбанов, В.А. Гурбанова, М.М.Ахмедова

Методы обезвреживания фосфогипса во время производства фосфорных удобрений

АННОТАЦИЯ

В статье даны методы обезвреживания вредного отхода фосфогипса во время производства минерала апатит-фосфорита. На основании данного материала учащиеся получают комплекс систематизации и углубленные знания при обработке фосфорной кислоты и фосфорных удобрений, которые помогут знакомству методами уничтожения экологических воздействий. В статье о покупке технологии удобрений фосфора в виде схем, связанных с использованием отходов в качестве сырья получает вторую фосфорит минеральный состав азотной кислоты, в результате чего в развитии технологии в покупке удобрений, которые объясняются в пункте 2 пищи, отходы, возникающие от технологии переработки дается. Расширенный учитель химии из вредных веществ в производстве удобрений, оставит существа использовать для общения с учащимися научной точки зрения это опасно.

A.N.Gurbanov, V.A.Gurbanova, M.M.Ahmedova

Disposal methods of phosphogypsum when is formatted during phosphoric fertilizer's production

ANNOTATION

In this article disposal methods of phosphogypsum which is harmful garbage when the apatite-phosphorite mineral is formatted are given. This material will help to students to systematization and deepening of the knowledge about the complex processing of phosphoric acid and phosphoric fertilizer, also acquaintance methods which about removing ecological influence of it. In this article using of the formatted garbage as the second raw material when the technology of the production of phosphoric fertilizers are given by schemes. The technology of processing of phosphoric mineral with nitric acid and therefore producing of fertilizer with two nutrients (N, P) are explained, and that time the technology of reproducing the formatted garbage is given. Advanced chemistry teacher should academically explain to students that it is dangerous to creatures using of harmful substances without elimination when generated at the fertilizer's producing.

Açar sözlər: apatit-fosforit mineralı, fosfogips, apatit konsentrasi, dihidrofosfatın alınması, qida elementi, pirofosfat turşusu, daxili kompleks birləşmələr, mikroelement, xammal, filiz, fosfor gübrələri

Ключевые слова: минерал апатит-фосфорита, фосфогипс, концентрат, дигидрофосфат, питательное вещество, пиррофосфорной кислота, внутренне комплексные соединения, микроэлемент, сырье, руды, фосфорное удобрение

Key words: the mineral of apatite-phosphorite, phosphogypsum, the concentration of apatite, purchase of dihydrophosphate, nutrient, pyrophosphate acid, internal complex compounds, microelement, raw material, ore, phosphoric fertilizer